

ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ ЯК СКЛADOVA ПІДГОТОВКИ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ ДО ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ: УКРАЇНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовані події та заходи уряду Російської імперії, які спрямовувалися на підготовку учнівської молоді до військової служби (ВС). Необхідність спеціальної військової підготовки (ФП) молоді була спричинена поразкою держави у Кримській війні (1853–1856), реформами 50-70 рр. ХІХ ст. та введенням загальної військової повинності. Під впливом прогресивної педагогічної громадськості, яка виступала за введення фізичного виховання (ФВ) у освітніх закладах, офіційна влада з 1889 р. почало поступове впровадження обов'язкового викладання «гімнастики та військового стою» у чоловічих навчальних закладах. Протягом послідуєчих трьох десятиріч уся офіційна політика держави щодо ФВ школярів мала мілітаристський ухил, про що свідчить обов'язкове навчання стройовим справам під час уроків гімнастики, залучення до викладання гімнастики осіб без педагогічної освіти, але які мали військовий досвід, воєнізація поза урочних форм ФВ (військові прогулянки, мілітаризація спортивно-масових заходів, відродження «потішних загонів» тощо).

Ключові слова: історія, Україна, Російська імперія, фізичне виховання, військова служба.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями.

Одним з провідних напрямів забезпечення обороноздатності та безпеки держави є підготовка резерву для армії. Події останніх років (2014 – по наш час), коли Україна опинилася у стані війни, виявили цілу низку проблем, одна з яких незадовільний рівень готовності населення призового віку до військової служби (ВС). Тому всебічне вивчення проблеми підготовки молоді до військової служби, зокрема у контексті фізичного виховання (ФВ), за нашим глибоким переконанням, є своєчасним і актуальним.

Реалії дають підстави стверджувати, що такі явища, як ФВ та ВС завжди в тій чи іншій мірі пов'язані одне з одним. Армія завжди потребувала гарно фізично підготовленого війська. Тому досвід пореформеного періоду – часу, коли після проведення військової реформи в Російській імперії (значна частина сучасної України на той час входила до її складу), – виявилася ціла низка проблем, зокрема щодо підготовки молоді до ВС, її недоліки та помилки, становить інтерес для сучасних дослідників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню проблеми ФП молоді до ВС присвячені праці вітчизняних та іноземних істориків-дослідників Я. В. Тимчака (1998), Л. А. Фіногенової (1998), С. В. Федоріна (2002), А. В. Цюся (2005), О. Поповича (2009), Ю. М. М'ягкова (2010), О. П. Гиндюка (2014), І. Г. Роціна (2015), Н. Б. Вербіна (2015) та ін. Але у дослідницькому полі цієї проблеми досі залишається забагато «білих плям», які потребують ретельного та глибокого вивчення.

Мета статті – вивчення та аналіз передумов, офіційної політики та практики підготовки учнівської молоді до ВС у контексті ФВ у др. пол. ХІХ – на поч. ХХ ст. на теренах України (територіях, які входили до складу Російської імперії).

Основний матеріал дослідження.

У 50-ті рр. ХІХ ст. у Російській імперії, до складу якої на той час входила значна частина земель сучасної України, відбулася низка подій, які підштовхнули владу до модернізації держави. Так розпочався період «великих реформ». У 50-70-ті рр. ХІХ ст. було проведено безпрецедентні за своїм масштабом та значущістю для країни реформи місцевого самоврядування, судустрою, державних фінансів, освіти, армії, кріпацтва тощо. Саме тоді ФВ в різних формах, зокрема урок гімнастики, почали офіційно укріплюватися у системі освіти. Це було не випадково, а вимогою часу.

Поразка у Кримській війні (1853–1856) виявила низку проблем у боєготовності російської армії. У ході військової реформи 50-70 рр. було відмінено 25-річну службу і введено загальну військову повинність. Це висунуло потребу в належній ФП юнаків призового віку. Зазначені зміни підштовхнули Військове Відомство до пошуку шляхів покращення військово-фізичної підготовки як у військових, так і в цивільних навчальних закладах [2, с. 28].

Окрім того певні кардинальні зміни відбувалися й під час реформування системи освіти. Так, потужний громадсько-педагогічний рух за «оздоровлення школи» та піклування про фізичний розвиток дитини сприяли введенню деяких форм та засобів ФВ в навчальні заклади. Зазначимо, що уся подальша

історія вітчизняної освіти свідчить про нерозривний зв'язок ФВ та військової підготовки. Не виключенням є й наш час.

Оцінюючі цей взаємозв'язок та його особливості у дорадянський час Ю. М. М'ягков (2010) писав: «Військові цілі були вирішальним фактором розвитку фізичної культури і спорту, особливо в діяльності державних інститутів в цій сфері. Про це свідчать найкраща постановка ФВ і ФП у військово-навчальних закладах, розвиток ФВ в цивільній школі після введення загальної військової повинності, низка спроб його мілітаризації в середніх і початкових навчальних закладах, піклування державних інститутів про ті види спорту, які могли дати матеріальну базу, підготувати людей, надати інформацію про нові види техніки, які можна було використовувати в разі війни» [8].

Про державну політику у галузі військово-фізичної підготовки учнівської молоді свідчать нормативно-правові документи та практичні заходи міністерств і відомств у др. пол. XIX – на поч. XX ст. У 70-90 рр. Військове Відомство неодноразово відряджало своїх представників для вивчення досвіду фізичного виховання й організації підготовки вчителів гімнастики за кордон. Так, найвідомішим широкому загалу науковців є поїздка до країн Західної Європи відомого педагога П. Ф. Лесгафта. У 1875–1876 рр., за завданням Відомства, він був направлений до Німеччини, Австрії, Швейцарії, Франції, Англії, Італії, Данії, Голландії для вивчення постановки там ФВ, розвитку спорту та системи підготовки викладацьких кадрів [10; 14, с. 203–204].

Численні тривалі подорожі за кордон, за Височайшим повелінням та за Наказам Військового Відомства, з метою «ознайомлення з постановкою ... гімнастики, фехтування та інших галузей фізичних вправ» здійснив видатний педагог та діяч олімпійського руху, генерал О. Д. Бутовський. У 1892 р. він протягом чотирьох місяців вивчав досвід роботи гімнастичних та фехтувальних установ Швеції, Данії, Німеччини, Бельгії та Франції. В 1896 р. педагог понад три місяці перебував в Австрії, Італії та Греції з аналогічним завданням [14, с. 203–204]. Досвід, здобутий під час закордонних відряджень, широко застосовувався в кадетських корпусах та військових гімназіях, цивільних освітніх і педагогічних установах, курсах з підготовки вчителів та інструкторів гімнастики, а також офіцерів-вихователів військово-навчальних закладів. Дослідником видано численні навчально-методичні інструкції, посібники, керівництва та настанови.

Вивчення офіційних документів дослідженого періоду свідчить про наполегливу мілітаризацію системи освіти з боку держави через таку її складову, як ФВ. 27 червня 1885 р. міністр народної освіти висунув Пропозицію «За прикладом Тамбовської гімназії придбати для навчальних закладів округів імперії гвинтівки, для того, щоб учні старших класів тренувалися в рушничних прийомах». Відзначимо, що Піклувальники багатьох навчальних округів не були з цим згодні, і Міністр Циркуляром від 10 січня 1886 р. був вимушений скасувати цю пропозицію [6].

У 1888 р. Кавказ відвідав Олександром III, де спостерігав, як, на виконання вищезгаданої Пропозиції 1885 р., у середніх навчальних закладах Кавказького навчального округу повсюдно були введені стройові вправи і «військова муштра». На думку дослідника З. В. Шеразадішвілі (1972), саме цій досвід, схвалений Царем, підштовхнув владу до введення в усіх освітніх закладах Імперії навчання військової гімнастики і, саме з Кавказу почалося її поширення країною.

Так, 13 липня 1888 р. Міністерством народної освіти видало Циркулярне розпорядження №10536, яким ввело обов'язкове викладання гімнастики в усіх чоловічих навчальних закладах, підвідомчих зазначеному Міністерству, з метою «полегшення молодим людям виконання військової повинності» та «забезпечення найкращої організації фізичного виховання». У 1889 р. з'явилася «Інструкція для викладання гімнастики в чоловічих навчальних закладах Міністерства народної освіти» [4, с. 10–44; 6, с. 5–7], яка містила навчальну програму з гімнастики для чоловічих навчальних закладів (гімназій, реальних училищ, «вчительських інститутів» і вчительських семінарій) та опис необхідного гімнастичного обладнання. Ці документи фактично визначили вузьку військово-прикладну спрямованість ФВ учнівської молоді на наступні три десятиріччя, що пояснювалось владою як потреба держави у проведенні спеціальної ФП молоді допризового віку. У подальшому це положення розповсюдилося й на інші початкові та середні освітні заклади. Наприклад, у 1911 р. Циркуляром Головнонаглядача Відомства установ Імператриці Марії введено «обов'язкове викладання гімнастики та військового строю в підвідомчих навчальних закладах (притулках)».

Введення «військового строю», як й ФВ взагалі, актуалізувало нову проблему, яка вимагала негайного вирішення. Це нестача вчительських кадрів, які б володіли спеціальними знаннями, уміннями та навичками у стройовій підготовці, прийнятій в російській армії. Проте вчительство на той час, за законодавством, звільнялося від несення військової повинності і, тому зовсім не було готовим до викладання військових вправ і прийомів. Для розв'язання зазначеного протиріччя уряд рекомендував залучати до роботи вчителями гімнастики військових у відставці. На практиці це проявилось у запрошенні до педагогічної роботи з дітьми відставних унтер-офіцерів, солдат, урядників, псаломщиків, тобто осіб без спеціальної фізкультурної, загально педагогічної освіти, й, найчастіше, низького соціального стану. Цей некомпетентний крок влади не тільки не вирішив проблему, а й завдав істотного удару по статусу і престижу ФВ у школах.

Отже зазначимо, що саме з цього часу спрямованість змісту ФВ в державних школах стала носити яскраво виражений військовий ухил: обов'язкові заняття гімнастикою рекомендувалося проводити тільки в чоловічих навчальних закладах; до роботи вчителями гімнастики в школах стали залучатися відставні унтер-офіцери і солдати; в інструктивних документах для шкіл наголос робився на стройові вправи, прийняті в російській армії. Причому багато керівників державних освітніх закладів – adeptів офіційної педагогіки, здебільшого свідомо ідентифікували ФВ та ВП.

На поч. XX ст. мілітаризація освіти тривала. У 1904 р. Циркуляр Міністерства народної освіти №18066 наказував ознайомлювати учнів з правилами користування вогнестрільною зброєю з залученням військовослужбовців військових частин. Циркуляр 777 № 6316 1908 р. указував на необхідність покращення фізичного розвитку сільської молоді та її підготовку до військової служби [6, с. 5–7].

Після переважно невдалих спроб організувати ВП юнацтва у навчальних закладах, офіційна влада на урядовому рівні зробила суттєвий крок щодо вдосконалення цієї роботи. У 1910 р. Рада Міністрів Російської імперії прийняла Постанову «Про детальну розробку Положення про навчання військовому строю та гімнастиці в навчальних закладах різних відомств». Того ж року на виконання цієї Постанови Міністерства народної освіти розробило «Пропозиції з питання про введення в школах навчання військовому строю та гімнастиці» (Циркуляр № 6036-6041) наступного змісту: заняття військовою гімнастикою навесні, восени й улітку проводити на вулиці; залучати до проведення занять відставних військових; оплачувати працю вчителів військової гімнастики за рахунок коштів місцевої громади; з'єднувати в єдиний шкільний військовий загін учнів різних шкіл міста або сусідніх сіл; дозволено проводити заняття військовою гімнастикою в недільні та святкові дні; «бажане введення до вживання кашкетів солдатського зразка, прапорів, кольорових поясів»; включати у зміст навчання військовій гімнастиці хорového співу військових пісень, барабанного бою, рушничних прийомів; проводити військові огляди наприкінці літа із залученням офіцерів з місцевих військових частин (жалування 5–6 руб. на місяць, але кошти з державного бюджету виділялися)» [6, с. 5–7].

У свою чергу Військове відомство Наказом № 299 1910 р. давало вказівку військовим частинам надавати допомогу школам в організації класів військового строю та гімнастики. У 1911 р. Відомство дало Доручення стосовно створення комісії з метою розробки Положення про навчання військовому строю та гімнастиці. Комісія складалася з начальника 2-й гвардійської піхотної дивізії, представників Міністерства внутрішніх справ, Міністерства народної освіти та Святішого Синоду [9].

Уведення гімнастики та військового строю у навчально-виховний процес освітніх закладів спричинило потребу їх методичного забезпечення, зокрема у спеціальній літературі. Однією з перших з таких праць є *«Руководство гимнастики для средних и низших учебных заведений духовного и гражданского ведомств : с 227 гравированными полтипажами в тексте и 6-ю анатом. рис. : с доп. «Подготовка к военной службе» с 20 гравированными черт. – СПб. 1874»* К. А. Шмидта. Перу цього відомого й авторитетного фахівця того часу належить численна кількість методичних праць з ФВ різної тематики та ФП у військах (1872, 1874, 1879). Навчання «полевій гімнастиці», стройовим вправам, рушничним прийомам та ін. відведено певне місце у працях О. Д. Буговського для кадетських корпусів (1897, 1898, 1899).

У подальшому для задоволення потреб школи в Україні вийшло з друку багато навчально-методичних керівництв з військової гімнастики для освітніх закладів різного типу та «потішних полків» О. Авчинникова, Ф. Годлевського, Е. Гоффмана, А. Луцкевича, С. Макуєва, М. Пневського, О. Рещикова та ін. Причому, характерно, що активно працювали в цьому напрямку викладачі-офіцери, які знаходились на військовій службі. Відзначимо, що якість такого роду навчально-методичних видань не завжди відповідала освітньо-виховним вимогам школи і, тому, за визначенням сучасників, «так звана солдатська бібліотека» з військової гімнастики, якою були заставлені усі полки шкільних бібліотек, різко критикувалась з боку фахівців» [7].

Отже, на руб. XIX-XX ст. протягом понад два десятиріччя влада поступово впроваджувала військову підготовку в систему освіти молоді, поєднуючи, а й частіше ототожнюючи її з ФВ.

Про атмосферу шкіл кін. XIX-поч. XX ст. можна судити за численними нотатками, звітами кореспондентів, листам, які опубліковані в журналах «Образование» (1892-1909), «Русская школа» (1890-1917), «Народное образование» (1896-1917), «Вестник воспитания» (1890-1917), «Сокол» (1910-1914) та ін. [12]. У них йшлося про те, що обов'язкові заняття гімнастикою та стройовими вправами в міських навчальних закладах під керівництвом вчителя проводились 2 рази на тиждень, в середині навчального дня, на великій перерві, тривалістю від 30 хвилин до 1 години. Учні різних класів, кількість яких досягала 100 і більше осіб, збиралися в погано провітрюваних, тісних коридорах і класних кімнатах, з яких попередньо виносилися меблі та під керівництвом вчителя виконували гімнастичні та стройові вправи. Заняття на свіжому повітрі проводилися не у всіх школах через тісноту шкільних дворів і відсутність спеціально обладнаних пришкільних майданчиків у містах.

Принципово відрізнявся зміст навчальних занять у сільських школах. Так, в деяких народних училищах Міністерства народної освіти на «військову гімнастику» навіть було збільшено кількість навчальних годин у порівнянні з Інструкцією. Заняття пізньою весною і ранньою осінню проводилися на

вулиці, а в іншу, холодну пору, через відсутність у дітей теплового одягу та взуття, – в тісних приміщеннях сільських шкіл. Одночасно займалися 60 і більше школярів із різних класів, іноді, під супровід оркестру. Вся діяльність учителя, здебільшого спрямовувалася на «прищеплення солдатської виправки». Тому, в більшості шкіл панували навчання виконувати стройові вправи, проходити «церемоніальним маршем», співати військові пісні, вивчати стройові команди і військові привітання [2; 3, с. 355-357; 11; 12].

У 90-і рр. XIX ст. в шкільній практиці поширилися прогулянки військового змісту. Такі заходи проводилися зазвичай навесні, під час яких в під керівництвом вчителя «військової гімнастики» та всього педагогічного персоналу, учні проходили військовим строем в супроводі оркестрів – учнівського та військового – по вулицях міста. Після прибуття до пункту призначення школярі організовано виконували гімнастичні вправи, після яких грали в футбол, м'яч та інші ігри.

«Військовим духом» були пронизані й учнівські спортивно-масові заходи того часу. Так, програми фізкультурних свят завжди включали «військово-стройові» вправи. Під супровід оркестру учні проходили «церемоніальним маршем». Місця проведення прикрашалися військовою та державною атрибутикою: прапорами, гербами тощо. Серед почесних гостей завжди було присутнє керівництво військових частин.

Напружена соціально-політична ситуація у країні на руб. XIX-XX ст. змусила російську владу посилити військово-патріотичне виховання молоді. Так виникла ідея реанімувати петровські «потішні полки» та сприяти створенню скаутських загонів. Загальновідомо, що сам термін «потішні» одержав поширення в Росії ще на поч. 80-х рр. XVII ст., коли із дітей і молодих людей були створені загони для «військових потех» царевича Петра. Згодом з них сформувалися гвардії Преображенський і Семенівський полки. Спроби Миколи II «відродити старовину», звернутися до «славного історичного минулого країни», доповнені прагненням виховати молодь у дусі вірності патріотичним ідеям і підготувати її до майбутньої служби в армії, знайшли своє вираження в реанімації на поч. XX ст. ідеї «потішних військ». У реальності це виразилось у створенні при чоловічих навчальних закладах воєнізованих загонів, у яких вихованці повинні були посилено займатися військовою підготовкою.

У «потішні полки» зараховувалися діти у віці 8-10 років. Як основний засіб виховання використалися стройові та гімнастичні вправи, прийняті в російській армії, а також воєнізовані ігри. Для підвищення ефективності, до роботи з дітьми залучалися військові частини, які, за наказом Військового відомства (1910 р.), повинні були надавати їм «повне і всебічне сприяння» [5, с. 164; 11, с. 64-68].

З погляду влади, створення «потішних полків» визнавалося настільки важливою справою, що нерідко обговорювалося на вищому рівні, місцевими адміністраціями, популяризувалося в пресі. Щорічно влітку в пригороді столиці, м. Петергоф проводився Найвищий огляд стройової та фізичної підготовленості учнів, на який з'їжджалися кращі «потішні загони» різних навчальних округів, у тому числі із України [13, с. 500-501].

Проте «потішний рух», який активно підтримувався владними структурами всіх рівнів, не зустрів підтримки з боку прогресивної громадськості. Так, один з авторитетніших українських діячів в галузі ФВ та спорту О.К. Анохін піддавав таку форму виховної роботи з учнями різкій критиці, називаючи її «порожнім провадженням часу», «порожньою грою в солдатистику» [1, с. 23-26].

У цілому, як показує аналіз першоджерел, офіційно проголошена ідея військово-патріотичного виховання молоді, яка на поч. XX ст. реалізовувалася через створення «потішного» руху, не одержала в країні широкої громадської підтримки, а поширення цих загонів відбулося переважно в середовищі учнів сільських шкіл [11, с. 64-68]. Особливості військово-фізичної підготовки в скаутських загонах України поч. XX ст. докладно висвітлені у статті «Фізична підготовка як складова системи морально-патріотичного виховання в дитячих самодіяльних організаціях України (початок XX ст.)» [11].

Висновки. Курс на підготовку учнівської молоді до ВС підчас навчання був взятий російським урядом у період проведення «великих реформ» XIX ст., та закріплений Циркулярним розпорядженням 1888 р. та «Інструкцією для викладання гімнастики в чоловічих навчальних закладах Міністерства народної освіти» 1889 р. У той час мілітаризація пронизала увесь процес ФВ цивільних освітніх закладів, та, здебільшого, стройова підготовка ототожнювалась з ФВ.

Використані джерела

1. Анохин А. К. Юные разведчики и потешные полки. *Физическое образование и спорт*. 1910. № 8. С. 23-26.
2. Вербицкий В. А. Фізичне виховання у середніх навчальних закладах Півдня України в 60-70-х рр. XIX ст. *Наукові праці: Історичні науки*. Т. 104. Вип. 91. 2009. С. 27-31.
3. Военная гимнастика в народных училищах. *Образование*. 1894. № 10. С. 355-357.
4. Инструкция для преподавания гимнастики в мужских учебных заведениях ведомства Министерства народного просвещения. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1889. Ч. 264. С. 10-44.
5. К совещанию о «потешных». *Сокол*. 1910/1911. № 6. С. 164.
6. Кузьменко Д. П. Роль и деятельность Министерства Народного Просвещения в деле физического воспитания учащейся молодежи. *Сокол*. 1911/1912. № 1. С. 5-7.

7. Манохин Н. В. Новые взгляды на гимнастическую литературу. *Сокол*. 1912/1913. № 7. С. 56–58.
8. Мягков Ю. Н. Участие офицерского корпуса в развитии физического воспитания и спортивного движения в России во второй половине XIX – начале XX вв. : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Российский государственный университет физической культуры, спорта и туризма. Москва, 2010. 226 с.
9. Приказ по Военному Ведомству от 24 июня 1910 г. № 299. *Физическое образование и спорт*. 1910. № 7. С. 64.
10. Приходько Г. І. Проблема нестачі вчителів фізичного виховання в Україні в XIX – на початку XX століть і деякі шляхи її вирішення. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка*. Серія: педагогічні науки. 2017. Вип. 144. С. 203–208.
11. Приходько Г. І. Фізична підготовка як складова системи морально-патріотичного виховання в дитячих самодіяльних організаціях України (початок XX ст.). *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка*. Серія: педагогічні науки. Фізичне виховання та спорт. 2009. Вип. 64. С. 64–68.
12. Приходько А. И. Проблема физического воспитания личности в отечественной педагогической журналистике (вторая половина XIX – начало XX вв.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Харківський державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. Харків, 1998. 222 с.
13. Распоряжение Училищного Совета при Святейшем Синоде по поводу предстоящего в июле месяце сего года смотра «потешных» организаций *Народное образование*. 1912. № 4. С. 500–501.
14. Финогенова Л. А. Военное ведомство в системе спортивного и олимпийского движения дореволюционной России. *Человек в мире спорта: новые идеи, технологии, перспективы*: междунар. конгр.: тезисы. докл. Москва. 1998. Т. 1. С. 203–204.

Prihodko A.

**PHYSICAL EDUCATION AS COMPOSITION PREPARATION
OF PUPILS TO MILITARY SERVICE: UKRAINE IN THE SECOND HALF
OF THE XIX – AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY**

The article analyzed the events and activities of the Government of the Russian Empire, which were aimed at preparing pupils for military service. The need for special military training of youth was caused by the defeat of the state in the Crimean War (1853–1856), reforms 50-70 years XIX century and the introduction of general military service. Under the influence of the progressive pedagogical community, which insisted the introduction of physical education (PE) in educational institutions, the official government began gradually introducing compulsory teaching of gymnastics and military marching in male educational institutions since 1889. Representatives of the Military Department were sent on foreign trips to study the experience of progressive European countries. The problem of lack of qualified gymnastics teachers was solved by attracting retired soldier's mostly lower rank. Over the next three decades, all the official policy of the state on the PE of schoolchildren had a militaristic bias, as evidenced by compulsory education of military march during gymnastics lessons, the involvement of non-pedagogical educators in teaching gymnastics, but having military experience, militarization outside lessons forms of PE (military walks, militarization of sporting events, choral singing of military songs, marching by order, revival of «poteshny troops», conducting military reviews of pupils of the state level, etc.). The educational process was provided with a special methodological literature on military training (school «soldier's library»). The authors were mainly military personnel, who were in active military service.

In 1910, the Ministry of Public Education developed the «Proposals on the introduction of military training and gymnastics in schools» (Circular No. 6036-6041): to conduct the lessons in military exercises in the spring, autumn and summer on the outdoor; to engage of retired military to teach a gymnastics; to pay the work of military gymnastics teachers at the expense of the local community; to unite into a single school military unit of pupils of different schools of the city or neighboring villages; allowed to conduct military gymnastics classes on Sundays and public holidays; «the desirable introduction of the use of casualties of a soldier's sample, flags, colored zones»; include in the content of learning military gymnastics choral singing of military songs, drumming, gun techniques; conduct military reviews at the end of the summer season with the involvement of officers from local military units.

Key words: history, Ukraine, Russian Empire, physical education, military service.

Стаття надійшла до редакції 20.06.2018 р.